

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПІДХІД ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЖАНРУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ

В статті порушується питання проблематики класифікації жанру казки. Розглянуто жанровий поділ українських народних казок, здійснений попередниками, звернуто увагу на подібність та відмінність класифікацій. Висунуто власну класифікацію та прокоментовано причини поділу казок за метою висловлювання.

Ключові слова: казкознавство, українська народна казка, класифікація, жанр, функція.

Різноманітність художніх форм української народної казки, з якою зіткнулися збирачі і дослідники жанру у спробі класифікації, зумовила звернення до європейських теоретичних джерел. Намагання вчених створити власні класифікації казкових сюжетів не було випадковим. Друга половина XIX ст. стала часом систематизації фольклорних текстів, збирання яких розпочалося у першій половині XIX ст. і триває досі. На той час серед зарубіжних науковців вже були вироблені різноманітні класифікації казкових сюжетів, автори їх: І. Ган, Ф. Стіл, Р. Темпл, Г. Грім, І. Якоб та ін. Перші спроби класифікації були наслідуванням вже відомих збірників народних казок братів Грім (казки поділялися на *міфічні*, *героїчні*, *пастуші*, *зооморфні*, *антропоморфні*). На українських теренах фольклористи дискутували з приводу класифікації казок про тварин Л. Колмачевського, загально-видової палітри казок П. Чубинського, П. Куліша, І. Франка, П. Іванова та ін. Класифікації суттєво відрізнялися одна від одної.

Наприклад, П. Чубинський, з огляду на європейську класифікацію, поділив казки лише на два *види*: *міфічні та побутові*. Прихильники школи запозичень (М. Дашкевич, І. Франко, П. Куліш та ін.) вид міфологічної казки поділяли на суто *міфічні та демонічні, побутові* без змін [10].

У передмові до «Трудів етнографічно-статистичної експедиції...» [18] П. Чубинський зазначав, що до того часу всіх українських народних казок, опублікованих у різних виданнях, налічувалося до 170 (з них 137 у збірнику І. Рудченка). «Зібрання незначне, порівняно із записом казок, що збереглися у народній пам'яті, незнане і в порівнянні з кількістю виданих великоруських казок» [18, 3] Другий том видання складають 296 казок, до того часу невідомих у літературі, з них 148 фантастичних і 145 побутових. Серед побутових знаходимо казки про тварин. Такий узагальнений підхід до сюжеторозподілу не був випадковим. Різноманітність художніх форм казки вважалася її суттєвою ознакою. Російський казкознавець В. Пропп навіть висловив думку, що групи казок, об'єднані на основі особливостей їх форми і поетики, є не жанровими різновидами, а окремими жанрами [12]. Що ж до жанрових особливостей, то казка виходить за межі традиційного для науки про народну творчість поняття жанру, скоріше, це – окремий, специфічний масив, який об'єднує в собі різнохарактерні художні, композиційні та загалом жанрові особливості матеріал [12, 5].

В українському казкознавстві другої половини XIX ст. провідними стають засади міфологічної та компаративістичної теорії, що виявилися у працях П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка, В.Гнатюка, М.Грушевського, І.Хланти, В.Шаблювського та ін. [6].

П. Куліш у статті «Погляди на усну словесність українську» (1876) зробив спробу типології українського казкового матеріалу, виділивши у ньому «три типіща»: 1) *казки з прасвіту* про змінок та людодів; 2) *«розважливі»* (у значенні медитативності, філософічності); 3) *посміхові*. Другий та третій типи виділено за метою висловлювання, а перший – за тематикою, що порушує принцип єдинокритеріального поділу.

Прослідковуючи сюжети українських казок вчені погоджуються з антропоморфізацією в них явищ та виявом морально-етичних норм українського народу. З цього приводу П. Куліш зазначає: «образи з надісторичного миру любить вона (казка) чоловічити, а в мирі людському розумові та правді дає верх над силою та пихою» [4, 431].

І. Рудченко спробував вирішити проблему недосконалості наукової класифікації казок, віддавши перевагу народному, тематичному групуванню – *про звірів, про птиць, нечисту силу, зміїв, богатирів, про билицю, бувальщину*. Перші п'ять тем виокремлено за головними героями, а дві наступних – за сюжетною лінією. Це є порушенням принципу поділу, неоднаковим методом типізації. Причина вбачається в тому, що казки про билицю та бувальщину є перехідними з легенд та повір'їв, знаходяться на межі зіткнення казкового і дійсного, з елементом переваги казкового. Це сюжети про людей, насичені соціальним підтекстом та елементами див («Кривенька Качечка», «Семиліточка»). Виділення власне казки серед оповідних творів виявилось для І. Рудченка досить хитким, тому він пішов тим самим шляхом, що й інші видавці того часу, і поруч з казками помістив різні оповідки інших жанрів (байки, небилиці, анекдоти та ін.) [13].

Складність поділу українських народних казок на види полягала у множині сюжетів, які оповідачі подавали як казки. І. Франко у своїй спробі класифікації виділив: 1. *Казки звірини* (за героєм) 2. *Казки властиві*: (за багатьма ознаками) а) казки *чудесні* (чарівні предмети, властивості, обставини); б) казки *легендарного характеру* (за жанровою подібністю до легенди); в) *казки-новели* (за жанровою подібністю до новели); г) казки *про дурного чорта або велетня* (за героєм); 3. *Анекдоти* (за жанром) [16]. М. Грушевський критикував такий поділ, вважаючи основною помилкою те, «що він класифікує не прості мотиви, а доволі складні комбінації їх, і притім занадто притримується германських казкових тем...» [8].

М. Грушевський не подає класифікації казок, а виділяє головні казкові мотиви-образи чи «мікротеми». Тут розглядаються 1) космічні сили чи космогонічні образи, 2) образи Змія, 3) Баби-Яги, 4) Коція, 5) тваринні персонажі тощо. Єдність поділу на мікротеми обумовлена єдиним принципом – за головними героями.

Не маючи авторитетних наукових орієнтирів, збирач і дослідник казок Слобожанщини, П. Іванов, керуючись науковою інтуїцією, зібрані тексти розподілив на три групи: *казки про тварин, міфологічні та побутові*, куди увійшли анекдотичні розповіді (за визначенням фольклориста – «побрехеньки»). На його думку, «деякі з казок не підпорядковувалися жодному з трьох взятих розділів, або, точніше сказати, могли бути віднесені до кожного з них» [11, 12].

Генетичний та типологічний підходи до вивчення казки створили передумови для її поділу за формою та видом (*казки про тварин, фантастичні, пригодницькі, побутові казки* – у тому числі *сатиричні, гумористичні, казки-притчі, казки-байки* та ін.), при

цьому кожну з таких груп чи циклів науковці відзначали своїми, притаманними лише їм особливостями побудови художнього образу, характерними прийомами типізації дійсності, засобами композиції.

В основу класифікації художніх зразків В. Гнатюк, як упорядник збірників казок, фактично поклав ту ж саму загальну схему, що й А. Аарне (показчик якого був В. Гнатюкові відомий), проте у межах кожного окремого розділу групував матеріал не за сюжетами та мотивами, а за образами звірів. Поступове захоплення показчиком сюжетів фінської історичної школи (представники якої А. Аарне, В. Андерсон, К. Крон) сприяло тому, що фінський фольклорист Анте Аарне у 1910 р. запропонував міжнародний каталог сюжетного репертуару казок, вивчаючи їх технічним порівняльним методом [1]. Необхідність дослідження казкового матеріалу за принципами фінської школи відзначав М. Андреев [3], створивши показчик казкових сюжетів за системою А. Аарне (1929 р.). Дослідник створив «Указатель украинских сказок по сюжетам», в якому каталогізував казки про тварин та чарівні казки за системою А. Аарне, а побутіві за власною класифікацією. Ідею автора удосконалили вчені другої половини ХХ ст., зокрема у виданні порівняльного показчика сюжетів (1979 р.), куди увійшли східнослов'янські казки [14]. Упорядники видання (Л. Бараг, І. Березовський, К. Кабашніков, М. Новиков) створили умови для порівняльного дослідження казкових сюжетів майбутніми науковцями. Поділ сюжетів у каталозі є сталим: казки про тварин, чарівні казки та побутові. Особливістю дослідження став розподіл сюжетів у середині груп. Наприклад, казки про тварин поділено на: 1) дикі тварини (лисиця), 2) інші дикі тварини, 3) дикі та домашні тварини, 4) людина і дикі тварини, 5) домашні тварини, 6) птахи та риби, 7) інші тварини, предмети, рослини та явища природи. Погодьмося, що тематика груп не зовсім логічна. Першу групу варто було назвати «про лисицю», якщо туди увійшли всі сюжети, де фігурує лисиця-трікстер, що накладається на німецькі народні оповідання про Рейнеке-Лиса. Але ж лисиця в українській традиції має свої особливості, що узагальнюються поняттям «лисиця наука». Дослідження цього образу спостерігаємо у працях Адріанової-Перец (про лисицю-сповідницю) [2] та нишому дослідженні (лисиця-трікстер) [9].

Описуючи природу казки, конструюючи загальний макет чи кліше, фольклористи звертали увагу на: художні образи, психологію характерів, ситуації, художні деталі казкового епосу, специфічні художні форми відображення життя, смаки та сподівання певного народу у певний час його історії. Структурно було виділено: *установку на вимисел*, яка цікава прозорим натяком – алегорією – на конкретне життєве явище, що усвідомлюється виконавцем і слухачем; *розважальністю*, що є хиткою умовою, тому що казка розказана не для розваги, а з метою дидактичною, повчальною, перетворюється у легенду, повчання і при цьому набуває нових особливостей побудови [7, 8].

В дослідженні «Історичні корені чарівної казки» В. Пропп показав застосування історико-генетичного методу вивчення фольклорних явищ через аналіз їх етнографічних зв'язків (так званий метод «етнографізму»), що якраз перегукувалися з поглядами П. Чубинського. На явищі типології зв'язків казок з соціальною і побутовою дійсністю поза ними, вчений виділив *чотири типи сюжетів*. До першого типу віднесено випадки прямого відображення в казках існувавших колись інститутів та повного накладання обрядів та звичаїв на казковий сюжет. Найчастішим, на думку дослідника, є другий тип – переосмислення, коли замінюються окремі елементи обряду або мотивація. Третій тип пов'язаний із запереч-

ченням дійсності, рухом від супротивного: форми обряду в сюжеті нібито збережено, але обряд має протилежне значення. І *четвертий* тип названо «гібридним поєднанням», коли сюжет складається шляхом перенесення нового на старе [12, 5] Свого часу ця робота була засуджена радянською фольклористикою за внесення шкідливих теорій в галузь вивчення казок. Наприклад, С.Лазутін у статті «Реставрація відживших теорій» («Литературная газета», М., 12 липня 1947 року (№ 29), стор.4) засуджує думку В.Проппа, що визначальним фактором ідейно-змістової і художньої суті народних казок є реальна дійсність, а не обряди, міфи, форми первісного мислення і деякі соціальні інститути; історія розвитку казки не повинна зводитися до безперервного самодостатнього переусвідомлення раз назавжди створених (на основі міфа і обряду) сюжетно-композиційних схем. За словами критика, така концепція є суто ідеалістичною. Вона «визначно змикається не тільки з теорією міфологів, але й з ворожою реакційною концепцією французької соціологічної школи». Ідеї згаданої школи ще у 1920-х роках на Україні активно використовували у дослідженнях з фольклористики М.Грушевський та К.Грушевська [17].

Отже, казка за своєю природою забезпечувала широкий простір для участі в процесі її творення та поширення індивідуального творчого начала, стримуваного різноманітними чинниками формального порядку (усталеною фабулою, внутрішньою цілісністю сюжету та мотиву, законами композиції, системою так званих загальних місць) та сполучався з певною казковою традицією.

Г.Сухобрус у тяжкий для фольклористики період нівелювання думками, зуміла висловитися з приводу класифікації українських народних казок. Вона підсумовує думки попередників щодо жанровидового поділу казок і пропонує вирізняти *основні групи казок: казки про тварин, фантастично-пригодницькі, героїчні та соціально-побутові*. Серед казок про тварин суто для дітей, виокремлює *казки типу притч і байок* (адресовані для дорослих) [15].

На поділ казок за певними видовими ознаками вказувала Л.Дунаєвська. У своєму дослідженні «Українська народна казка» (1987) [7] вона подала складнішу класифікацію, але зупинилася на жанрово-видовій палітрі казок попередників. Серед *казок про тварин* нею виділено *дві групи сюжетів: алегоричні казки і повчально-розважальні* (критерій виділення один – за метою висловлювання). В групі алегоричних казок виділено *байки*, а повчально-розважальні розгалужуються на *докучливі* (кумулятивні). «Чистим» жанром казок про тварин вона вважає саме повчально-розважальні, та й ті, що мають пісні-сигнали («Колобок»), «Рукавичка», «Коза-Дерева» та подібні). Художніми засобами сюжетів є: ретардація, градація, гіпербола та числова символіка. *Чарівна казка* має 3 основні категорії, що поєднують системи В.Проппа та М.Новикова: *злотворчі, знедолені, добротворчі*.

За спостереженнями Л.Дунаєвської, конфлікт є характерною ознакою не лише соціально-побутових казок. Він присутній у всіх казках, бо це тема оповіді. Зав'язка діалектично пов'язана з розв'язкою, що є ще однією ознакою дотримання теми оповіді. *Соціально-побутові казки* вона поділяє за темою провідного конфлікту: *1) про бідних і багатих; 2) антипанські; 3) антицарські; 4) антиповіські; 5) антирелігійні* [(с.89)]. Реалістичне відображення дійсності за допомогою фантастичної вигадки розглядається як основна сутність ідейно-художнього складу соціально-побутової казки.

За характером головного конфлікту казки Л.Дунаєвська поділяє казки на *1) дидактичні* (залежність героя від надприродних сил: Доля, Щастя, Злидні); *2) сімейно-антагоністичні*

(старший/менший, мачуха/пасербиця); 3) *гумористичні* (про дурнів, ледарів, брехунів, п'яниц, витівки солдат); 4) *сатиричні* (трудящі / правляча верхівка, духівництво) [7, с.90]. У цих казках діють три смислові групи образів: добротворці, злотворці, знедолені.

Окрему групу становлять *дидактичні* казки – як про антропоморфні істоти, від яких залежить життя кожної людини (Доля, Щастя, Смерть, Біда). Подібні думки розглядалися у працях та передмовах до збірників П.Чубинського, Г.Сухобрус, І.Рудченка та ін.

В. Давидюк розглядає казку із семантико-палеонтологічного погляду [5]. Вчений приймає порівняльно-історичний і типологічний підходи, але жодного не абсолютизує, аргументуючи це тим, що вирішальну роль може відігравати не тільки тип сюжету, відображення способу виробництва та господарських відносин, а навіть окрема деталь. Крім цього, автор вважає казки про тварин найбільш неоднорідною групою як за походженням, так і з функціо-нального погляду. Він виділяє *ритуально-тотемістичні казки* як єдині в жанрових відгалуженнях казок про тварин, що належать до міфологічних різновидів. Інші ж казки про тварин вчений систематизував у такі групи: *алегорична казка-байка* (“Лисичка і Журавель”), *авантюристична* (“Пан Коцький”), *дидактично-табуїтивна* (“Котик і Півник”), *казки-притчі* (“Куликове болото”), *казки-потішки* (“Розкажу вам казочку...”).

На сьогодні в підручнику з української народної творчості М. та З. Лановик [10] подано думку про традиційний, прийнятий в сучасній вітчизняній фольклористиці поділ казок на: 1) *казки про тварин* (птахів, рослин, комах) – за героями; 2) *чарівні* (їх іноді називають героїчні чи фантастичні) – за предметами-атрибутами героїв; 3) *супільно-побутові* (реалістичні, новелістичні) – за місцем події (з окремими розгалуженнями чи підвидами у кожній з названих груп). Така класифікація на їх думку є цілком прийнятною, тому автори підручника беруть її за основу, долучивши пласт казок з міфологічними мотивами (окрему групу яких виділяє М. Грушевський), умовно названу 4) *культувно-анімістичні* (міфологічні) казки – за змістом. У наведеній класифікації відсутній спільний критерій поділу казок на види, що повторює помилку попередників.

Однак об'єктом комплексного монографічного дослідження національна специфіка української казки стала лише у 2010 р. у праці М.Демедюк [6]. Тут використано класичний в українській фольклористиці розподіл народних казок на *різновиди*: 1) *про тварин* (включно з кумулятивними); 2) *чарівні* (із сюжетами легендарного характеру); 3) *соціально-побутові* (не виокремлюючи новелістичних текстів). Такий обережний крок у видоподіллі пояснюється умовністю дослідження жанру казки та приділенню більшої уваги сюжетно-мотивній основі українських народних казок і персонажній системі казкового епосу українців. За *сюжетно-мотивною* основою виділено: адаптовані українською казкою *міжнародні сюжети*, народні казки з *рисами української ментальності* та сюжети з нашаруваннями *духовної і матеріальної культури*. За персонажною системою казкового епосу, що може бути і тематикою казок, представлено: *образи тварин, міфологічні персонажі, християнські образи, богатири-добротворці, жіночі персонажі, іноетнічні образи*.

Широта палітри класифікацій сюжетів народних казок натякає на актуальність теми впродовж двох століть. Порушена П.Чубинським та його сучасниками спроба наукового осмислення значення казки в житті українського народу на сьогодні має безліч теорій та способів трактування. Одне лишається незмінним: міфологія і побут наших пращурів потрапляють через казку у наше життя. На підсвідомому рівні існує традиція

передавання текстів народних казок, але пізнавальний чинник нашої свідомості потребує розуміння сказаного, що й виливається у сучасному спектрі наукових праць про українську народну казку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аарне А. Несколько параллелей финских сказок к русским и прочим славянским // Живая старина – 1898, Вып.1 – С.105-110.
2. Адрианова-Перетц В. Казки про Лисицю-сповідницю // Етнографічний вісник. – 1932. – Кн. 10. – С. 27-45.
3. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. – Л., 1929.
4. Березовський І.П. Українські народні казки про тварин / І.П. Березовський – К.: Наукова думка, 1979.
5. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. / В.Ф. Давидюк – Луцьк: Вежа, 1997 – 296 с.
6. Демедюк М.В. Національна специфіка української народної казки. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, 10.01.07 – фольклористика. – Львів, 2010.
7. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. / Лідія Дунаєвська – К., 1987.
8. Івановська О.П. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. / Олена Івановська – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. – 335 с.
9. Карпенко С.Д. Образ трікстера в українських народних анімалістичних казках. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XI. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – С.272-279.
10. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
11. Неїло І. Народна проза Слобожанщини у науковій спадщині П.Іванова // Народні казки Куп'янщини. Упор. І.Неїло. – К., 2004. – С.8-13.
12. Путилов В.Н. Перечитывая и передумывая Проппа. // Живая Старина, № 3(7), 1995. – С.5.
13. Рудченко И. Предисловие. Народные южнорусские сказки. Выпуск 1. / Издал И. Рудченко – Киев, 1869. – С. V-XI.
14. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка. / Составители: Л.Г.Браг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков. – Л.: «Наука», 1979. – 437с.
15. Сухобрус Г.С. Казки // Українська народно-поетична творчість. В 2-х томах. – К., 1958. – Т.1. – С.367.
16. Франко І.Я. Дві школи в фольклористиці // Франко І.Я. Збірник творів: У 50-ти томах. – Київ, 1981., Т. 29. – С. 416-424.
17. Чернопиский М. “Царівна родом із високого, блискучого замку”. Іван Франко про естетичну сутність народної казки. // Вісник львівського університету. Серія філологія, 2006. – Вип. 37.
18. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Петербург, 1878.

Стаття надійшла до редакції 08.08.14

Карпенко С., канд. филол. наук, доцент

Белозерковский национальный аграрный университет, Белая Церковь

ЕВРОПЕЙСКИЙ ПОДХОД К КЛАССИФИКАЦИИ ЖАНРА УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ

В статье затрагивается вопрос проблематики классификации жанра сказки. Рассматривается специфика разделения украинских народных сказок на виды и жанры предшественниками, акцентируя на схожести и различиях классификаций. Предложено собственную классификацию и прокомментировано причины деления сказок по цели высказывания.

Ключевые слова: сказковеденье, украинская народная сказка, классификация, жанр, функция.

Karpenko S., PhD

Agrarian national university of Bila Tcherkva, Bila Tcherkva

EUROPEAN APPROACH TO THE CLASSIFICATION OF THE UKRAINIAN FOLK TALES

This article deals with the problem of the tale genre classification. The genre division of Ukrainian folk tales, made by the predecessors, has been considered and the similarities and differences of classifications have been pointed out. Our own classification has been put forward and the reasons of folk tale division based on the statement intention have been commented.

Key words: folk tale studying, Ukrainian folk tale, classification, genre, function.

УДК 821.161.1-31

А. Елисеенко, аспирантка

ХНПУ им. Г.С. Сковороды, Харьков

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕИЗДАНИЯ ГЛАВ РОМАНА Б. ПОПЛАВСКОГО «АПОЛЛОН БЕЗОБРАЗОВ»

Статья посвящена особенностям переиздания глав романа Б. Поплавского «Аполлон Безобразов». Основное внимание уделено полемике, которая возникла после публикации глав в журнале «Опыты». Предпринимаются попытки объяснить проблемы восприятия романа в читательской среде.

Ключевые слова: модернизм, первая волна эмиграции, атрибуция текста, рецензия.

Творчество Б. Поплавского в последние десятилетия становится объектом многочисленных исследований. Изучением произведений писателя занимались Э. Менегальдо, А. Богословский, Л. Аллен, А. Олкотт, А. Гибсон, В. Крейд, И. Савельев, Д. Токарев

© А. Елисеенко, 2014